

можуть бути як місцеві, так і привізні вироби. Як би у майбутньому не вирішилося це питання, беззаперечним є факт існування у Львові ювелірного комплексу XIII ст., власник якого знайшов тут сприятливі умови для організації високопродуктивного бронзолivarного ремесла.

Львівські формочки служили для виготовлення недорогих прикрас одягу та культових речей, тобто масової продукції для демократичних верств населення. Саме наявність широкого і гарантованого кола замовників або наявність ринку могли спричинити появу таких пристосувань, як ливарні матриці.

Відкриття у Львові ювелірного комплексу вказує на загальний високий рівень ремесла вже у XIII ст. Оволодіння передовою на той час технікою виготовлення предметів з допомогою кам'яних форм підготувало ґрунт для економічного й культурного розвитку міста наступних епох. Приблизно через століття (у 1341 р.) львівським майстром Яковом Скорою відлито дзвін для церкви св. Юра, що засвідчує високу фахову підготовку міських ливарників, підвалини якої було закладено в добу Данила Галицького.

ВОЛОДИМИР У СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Володимир – давній центр Західного Побужжя, перша княжа столиця Волинського краю – північно-західної української етнографічної території. Місто засноване великим київським князем св. Володимиром і назване в його честь, що мало стверджувати вагу міста в регіоні: планувалося, що воно замінить попередні центри території у басейні р. Західний Буг.

Історико-географічне розташування міста поблизу точки перетину двох трансконтинентальних шляхів, один з яких поєднував Схід і Захід євразійського континенту, а другий – побережжя Чорного і Балтійського морів, визначили швидший відносно сусідніх слов'янських земель розвиток даної території. Тут протягом VII–IX ст. ще у племінний період по обидва боки Західного Бугу виникли укріплені передміські осередки – тепер городища у селах Зимно, Городку-над-Бугом (літописний Волинь) та Чермно на р. Гучві (літописний Червен).

Як показують результати багатолітніх археологічних досліджень, Володимир виник у центрі значної поселенської агломерації (скупчення поселень) IX–X ст., яку жило в уже згадане перехрестя торгових шляхів. Від моменту заснування у 981–988 рр. та першої згадки у літописах Володимир – важливий стратегічний пункт на шляху з Азії в Європу. В середині XII ст. місто обрала центром консолідації своїх володінь волинська гілка Мономаховичів. У XIII–XIV ст. тут була головна резиденція правителів Галицько-Волинської держави. Виснажлива багаторічна боротьба за володіння Волинню та наступний розподіл краю сприяли ослабленню ролі Володимира як політико-адміністративного центру. З розпадом Галицько-Волинської держави важелі політичного та економічного впливу на території Західної України у наступні століття перейшли до сусідніх Львова та Луцька.

Столичне становище міста у середньовічні часи, часті звістки про нього у хроніках визначили відносно ранню зацікавленість суспільства його історією та пам'ятками.

Володимир тільки в Руському літописі згаданий більше ста разів впродовж 988–1292 років і за кількістю згадок займає одне з перших місць серед княжих столиць України-Русі. У 1212–1292 рр. при дворі володимирських князів велося літописання¹. Володимир був добре відомий польським хроністам. Згадки про місто є у творах істориків XV–XVI ст.: Янка з Чарнкова, Яна Длугоша, Матвія Стрийковського та багатьох інших. Найбільш цінними у даних авторів є описи подій 1320–1440-х років, пов'язаних із боротьбою Польщі та Литви за Волинь.

Актові матеріали, що походять з XIV–XVIII ст. суттєво доповнюють інформацію про синхронну їм політичну історію та є важливим джерелом для розгляду історичної топографії міста.

Як одне з найбільших міст Східної Європи, Володимир здавна привертая увагу багатьох істориків. Так, хронікар (нотар) угорського короля Бели IV на початку XIII ст. писав, що місто, поряд з Галичем та Києвом лежало на шляху угорців під час їх переселення у Центральну Європу. Це твердження, попри використання його нефаховими істориками, неодноразово критикувалося спеціалістами². Насправді більшість джерел, також і археологічних, вказують про перехід угорців через Буковину та Трансильванію.

Перші дослідження Володимира з'явилися порівняно пізно. У першій пол. XIX ст., у Володимирі, історію міста досліджував місцевий православний священик Севастіан Косович, соборний протоієрей (1813–1877). Він є автором “Рассказа о городе Владимир-Волынском в историческом и других отношениях”, складеного 1830 р. і доповненого ним у 1858 р. Ще при його житті декілька рукописних копій цієї роботи розійшлися серед знайомих³. Попри введення у науковий обіг низки легенд, очевидно, власного авторства, праця С. Косовича сприяла зацікавленню пам'ятками Володимира широким кіл громадськості.

¹ Ісаєвич Я. Д. *Галицько-Волинська держава*. Львів 1999.

² Грушевський М. *Історія України-Руси* (в 11 т., 12 кн.). Київ: Наукова думка, 1991 [1913], т. 1, с. 224; Пастернак Я. *Коротка археологія західно-українських земель*. Львів 1932, с. 74-76.

³ Дверницький Е. Н. *Памятники древнего православия в городе Владимир-Волынском*. Київ 1889, с. 27; Теодорович Н. И. *Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии: Исторический очерк. В память двестишестидесятилетия юбилея Волынской епархии. 992–1892*. Почаев 1893, с. 139.

Події з історії міста подавались у перших синтетичних працях з історії Росії та Польщі написаних М. М. Карамзіним (1816), М.П. Погодіним (1844), Й. Лелевелем (1844), М. Балинським та Т. Липинським (1845), до яких, як їх складова частина, включалась історія України-Русі та її старожитності.

Вивчення історичної та архітектурної спадщини Волині, що розпочалося у другій половині XIX ст. у наукових центрах Росії, проводилося з метою довести, що “право на західні губернії імперії ґрунтується не лише на одному завоюванні, але витікає з властивих усьому західному краю основних російських початків та з самого складу історичного життя Росії”⁴. Політичні інтереси імперії збіглися зі зростанням зацікавлення української інтелігенції національною давниною в Україні та підштовхнули початок її наукового дослідження.

Археологічне вивчення Володимира переважно, здійснювали окремими кампаніями. Першу з них розпочали у 1886 р. розкопками в Успенському соборі та на місці храму в ур. Стара катедра представники київського наукового осередку на чолі з професором Київського університету Володимиром Антоновичем. Неподалік міста, у селі Зимно було здійснено обстеження архітектурного комплексу XV–XVI ст. та започатковано відновлення церкви XV ст. Значну роль в організації цих досліджень на місці відіграли також священик Данило Левицький та поміщик Омелян Дверницький, місцевий предводитель дворянства.

До дослідження та реставрації давніх храмів Володимира було залучено багатьох вчених, серед них і визначного спеціаліста з архітектури Андріана Вікторовича Прахова (1846–1897). Останнім було розроблено проект та очолено комісію з питання Успенського храму XII ст. у Володимирі. Він детально вивчив мурування собору як “єдину безпомилкову підставу для визначення часу побудови споруди”, особливості і характер конструкцій – фундаментів, арок, склепінь, стовпів, стін; описав тиньк, підлоги, голосники, вікна, входи тощо. Тоді ж було зроблено й обміри собору⁵. На жаль, як відзначав

⁴ *Памятники старины в западных губерниях империи*, Санкт-Петербург 1868, вып. 3, с. 1.

⁵ Логвин Н. До історії реставрації пам'яток в Україні кінця XIX – початку XX ст. *Архітектурна спадщина України*. Київ 1996, ч. 1, с. 194.

ще учасник розкопок О. Левицький⁶, належного звіту про проведені розкопки А. В. Праховим не написано.

Фахову оцінку проведеним у 1886–1887 рр. дослідженням дав їх учасник, згодом – активний член Комітету по відновленню Мстиславового храму, член Археографічної комісії, відомий київський історик та мистецтвознавець Орест Іванович Левицький (1848–1922), автор близько 250 наукових робіт, значна частина яких стосується Волині (1892).

Археологічні розкопки княжих храмів Володимира мали гучний резонанс серед громадськості. Їх результати регулярно публікувалися на сторінках газет та наукових журналів⁷. Під час розкопок Успенського собору було відкрито крипти, а також т. зв. аркасолні ніші (всього 5), серед них одна, в аркасолії північної стіни нартекса, ретельно замурована, із скелетами п'яти чоловік визнана за князівську гробницю. Підставою для цього були характерні ознаки, виявлені київським професором Мінхом в одного з кістяків (нижня щелепа із слідами прижиттєвого хворобного пошкодження відповідала описаній в літописі хворобі володимир-волинського князя Володимира Васильковича⁸).

Ці роботи зацікавили широкі верстви населення і спричинилися до заснування Володимиро-Волинського православного братства. У 1887 р. при братстві було засноване давньосховище, яке стало найпершим волинським музеєм. Тут зберігалися знахідки з території міста та околиць. Члени братства фіксували, наприклад, випадкове відкриття у Володимирі в 1891 р. під час земляних робіт решток

⁶ Левицький Ор. *Историческое описание Владимир-Волинского Успенского храма, построенного в половине XII в. князем Мстиславом Изяславовичем*. Киев 1892, с. 108.

⁷ Дабижи А. В. Археологическая экскурсия в г. Владимир-Волинский. *Киевская старина* (далі – КС) 1886, т. 26; Дверницький Е. Н. Археологические исследования в Владимире-Волинском и его окрестностях. КС, 1887, январь, т. 27, с. 36-50; Дверницький Е. Н. *Памятники древнего православия...*, с. 27; Лобода Ф. Из археологической экскурсии в г. Владимир-Волинский. КС, 1886, № 8, с. 766-769; Лонгинов А. В. Древний храм Богородицы в г. Владимир-Волинский. *Записки Русского археологического общества. Новая серия*. Санкт-Петербург 1889, т. 4, вып. 1, с. 26-27.

⁸ Див.: Левицький Ор. *Историческое описание Владимир-Волинского Успенского храма...*, с. 115.

цегляного замку, недобудованого польським королем Казимиром III у 1360-і рр.⁹

На засіданні братства 15 червня 1898 р. було прийнято рішення про збереження руїн храму в урочищі Стара катедра. Тут поставлено дерев'яну огорожу, на місці престолу побудовано колонку, де вміщено образи святих Володимира, Стефана і Амфілохія¹⁰.

Публікація Тимчасовою комісією для розбору давніх актів у Києві багатих волинських збірок дала можливість дослідникам вивчати давню історію міста. Однією з перших робіт була книга вже згаданого О. М. Дверницького – голови Володимиро-Волинського православного братства, присвячена історії та топографії церков старого Володимира (1889). До певної міри це дослідження доповнив історик церкви Микола Теодорович (1893), відомий ще як автор фундаментального п'ятитомного довідкового видання з історії краю на фоні окремих парафій.

Дослідження історії Володимира в руслі історії Волині та України відобразилося в узагальнюючих роботах фахових істориків школи В.Б. Антоновича: О. Андріяшева (1887), П. Іванова (1895) та найбільше у фундаментальній праці “Історія України-Руси” М. Грушевського.

Наприкінці XIX ст. дедалі більшої суспільної значимості набувала справа відновлення Мстиславового храму. Після проведених у 1893 р. членами Імператорської археологічної комісії академіками архітектури Г. Котовим та В. Сусловим додаткових досліджень пам'ятки було вирішено її відновити.

Ще раніше, на підставі результатів дослідження пам'ятки А. Праховим було зроблено проект її відбудови. Тоді пропонувався п'ятиповерховий варіант храму. Головний верх його мав бути “у вигляді митри, а малі верхи у вигляді скуфії”. А. Прахов також хотів зберегти пізніше прибудований із заходу ганок, “унікаючи зайвої ломки”¹¹. Проте, за основу було прийнято проект академіків архітектури Г. І. Котова та М. Т. Преображенського. Згідно цього

⁹ Теодорович Н. И. *Город Владимир Волинской губернии...*, с. 220.

¹⁰ Там само, с. 192.

¹¹ Раппорт П. А. Мстиславов храм во Владимире-Волинском. *Зограф*. Београд 1977, № 7, с. 17-18.

плану храм мав один верх. У 1896–1900 рр. його автори здійснили реконструкцію Успенського храму Володимира в натурі. Згодом було відтворено архівольти закомар, гзимси пілястр і апсид, заново спроектовано новий верх¹².

Відбудова храму підпорядковувалася насамперед політичним цілям. Вона сприймалася, як “непорушний доказ віддавна квітнучих на Волині православ’я та російської народності. Тому його відновлення в строго православному стилі... стало справою першорядної важливості” (витяг з листа Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора О. Ігнат’єва міністрові внутрішніх справ І. Дурново у квітні 1890 р.¹³. На думку відомого знавця давньо-української архітектури Володимира Січинського, внаслідок проведених робіт архітектуру храму було позбавлено романських рис, які свідчили про культурні зв’язки із Заходом.

Короткі дані про пам’ятки археології та випадкові знахідки археологічних предметів на території Володимира станом на кінець ХІХ ст. зібрані в “Археологічній карті Волинської губернії” (1901) Володимира Антоновича, а також у виданнях Імператорського російського археологічного товариства у Санкт-Петербурзі¹⁴.

Кам’яні роги та бронзові хрестики, іконки та скляні браслети, монети, інші предмети в різний період зберігались у Музеї Київської Духовної Академії, у приватних колекціях місцевих мешканців – священика М. Широцького, дяка В. Ковальського та в інших місцях.

У перші півтора десятиліття ХХ ст. продовжувалось археологічне вивчення Володимирщини. Зокрема, доктор В. Олехнович вивчав підкурганні поховання в околицях Володимира. В 1902 р. на могильнику Х–ХІІ ст. у с. Новосілки ним досліджено 58 курганів з тілопокладеннями. Біля кістяків знайдено залізні ножі, бронзові та срібні сережки волинського типу, персні, пряжки та посуд¹⁵.

¹² Там само, с. 20.

¹³ Див.: Логвин Н. *До історії реставрації пам’яток в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст.*..., с. 194.

¹⁴ Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении. *Записки Русского Археологического Общества*. Санкт-Петербург 1886–1899, т. 7-11; О каменной плите с надписью из Васильевской церкви города Владимира-Вольнского (1194 г.). *Известия Императорского русского археологического общества*. Санкт-Петербург 1872, т. 7, с. 203-208; Случайные находки и приобретения Волынской губернии. *Отчет Археологической Комиссии*. Москва 1913–1915.

Поховання в зрубах свідчили про стале перебування дружинників на поселеннях поруч з Володимиром.

Володимирська старовина привертала увагу властей навіть у роки Першої світової війни. Так, руїни “Старої катедрі”, які з 1886 р. стояли під відкритим небом та руйнувалися, у 1916 р. за вказівкою окупаційних австрійських властей були засипані¹⁶.

У міжвоєнний період, коли Волинь потрапила до складу Польщі, у поле зору дослідників попадали лише пам’ятки архітектури. Експедиція мистецтвознавців обстежує храми Володимира та Зимного¹⁷.

Фінансовані польською державою органи охорони археологічних пам’яток практично не займались старожитностями міста. Деяко тенденційний короткий історичний нарис про Володимир був підготований місцевим римо-католицьким парохом¹⁸.

Значні роботи по дослідженню археологічних пам’яток Волині здійснював уродженець Володимира Олександр Цинкаловський (9.01.1898–19.04.1983). Старовинною історією він захопився ще в юнацькі роки, слухаючи оповіді свого діда, корінного володимирця Павла Нітецького. Саме цим був зумовлений його інтерес насамперед до території Володимирщини.

Слід відмітити, що будучи за фахом дослідником церковної старовини, а зокрема церковного будівництва, О. Цинкаловський під час своїх досліджень не обминав пам’ятки різних епох. Його захоплення археологією підтримав видатний варшавський вчений Володимир Антоневич, який дав йому рекомендацію для самостійних археологічних досліджень на території регіону. Свої дослідження О. Цинкаловський проводив як делегат Археологічного музею у Варшаві. Знахідки з його розкопок, здобуті, переважно, в процесі спостережень за земляними роботами, які велись у міжвоєнний період, очевидно, зберігались у місцевих

¹⁵ Olechnowicz W. Cmentarzysko w Nowosiolkach, pow. Włodzimierskiej, gub. Wołyńska. *Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne*. Kraków 1903, t. 6, s. 3-12.

¹⁶ Cynkałowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa 1961, s. 164.

¹⁷ Walicki M. Średniowieczne cerkwie Włodzimierza. *Rocznik Wołyński*. Równe 1931, s. 377-382.

¹⁸ Galicki B. *Włodzimierz*. Łuck 1939, 58 s.

волинських музеях, де і були втрачені. Окремі цінніші знахідки передавались вченим в установи, з якими він співпрацював: у Державний археологічний музей у Варшаві, музей НТШ та Національний музей у Львові, де зберігаються посьогодні¹⁹.

Свої історико-археологічні розвідки вчений друкував у тодішній україномовній пресі, нерідко під псевдонімами: Ол. Волинець, або ж Ол. Бужанський²⁰. У його зведеній роботі, присвяченій основним результатам багаторічних робіт, яку вдалося опублікувати вже після завершення Другої світової війни у Варшаві (1961), знаходимо інформацію про низку важливих археологічних пам'яток, відкритих ним. Ряд літописних міст в околицях Володимира (Всеволож, Березовичі) та інших літописних об'єктів (руїни церков Володимира) вперше зафіксованих О. Цинкаловським, стали предметом вивчення археологами вже у післявоєнний час²¹.

Його виступи на наукових конференціях у Москві та Ленінграді у 1940–1941 рр., привернули увагу провідних учених до пам'яток Володимира та стали вихідною точкою для сенсаційних відкриттів пам'яток середньовічної архітектури, зроблених ленінградськими археологами у 1950–1970-х рр. Саме ці столичні вчені першими у післявоєнний період зацікавились княжими старожитностями Волині.

Однією з причин інтересу ленінградської школи археологів до Волині був чисто географічний момент. Волинь і Володимир, зокрема, завжди займали ключове місце серед земель Західної Русі, частина з яких у певні періоди безпосередньо залежала від Галицько-Волинської держави. Тому вивчення археології краю було пріоритетною справою саме для цього наукового центру СРСР. При Інституті історії матеріальної культури було створено відповідну археологічну експедицію, яка з перервами досліджувала місто аж до самого розпаду Союзу.

Археологічно-архітектурні роботи дослідників ленінградської школи розпочались з відвідання М.К. Каргером Володимира у 1954 р.²²

¹⁹ Терський С.В. Волинські матеріали княжої доби у фондах Львівського історичного музею. *Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції* (Житомир, 7-10 вересня 1994 р.). Житомир 1994, с. 211-212.

²⁰ Див.: Цинкаловський О. *Старовинні пам'ятки Волині*. Торонто 1975.

²¹ Фіщук О., Терський С. Археологічні пам'ятки Західної Волині: проблема кадастру. *У Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених* (Київ, 22-24 квітня 1997 р.). Наукові матеріали. Київ: КДУ 1997, с. 49-51.

За сприянням О. Цинкаловського йому відразу ж вдалося віднайти відповідний об'єкт для розкопок. Ним стали монументальні споруди в ур. Михайлівщина. Протягом двох наступних польових сезонів йому вдалося частково дослідити добре збережені фундаменти двох монументальних храмових споруд та рештки палацу княжої доби. Місцева радянська влада, як завжди, з підозрою сприйняла роботи ленінградців, а в наступні роки цю заповідну територію, зайняту після ліквідації старого кладовища міським парком, було віддано під садибну забудову.

Цікава позиція археологів найближчого до Володимира археологічного осередку – Львова. Вони ніби не помічали такої важливої для вивчення історії України пам'ятки. У 1957–1962 рр. львівськими експедиціями досліджувався лише комплекс доісторичних пам'яток у с. Зимно.

Вивчення пам'яток Володимира в значній мірі залишалось в руках гостей з інших країн та... місцевих краєзнавців. Вони переважно займалися збиранням окремих експонатів. Серед них слід відмітити священнослужителя, а згодом вчителя школи В. Ковальського²³ та історика місцевого музею П. Заклекту.

В середині 1970-х рр. розпочалась чергова кампанія з вивчення пам'яток Володимира. У 1975–1976 рр. на дитинці та в його околиці проводила розкопки експедиція Луцького педінституту під керівництвом М. М. Кучинка²⁴, а група ленінградських археологів та архітекторів під загальним керівництвом П.О. Раппопорта здійснювала повторні дослідження руїн т.зв. “Старої катедри” в околиці Володимира-Волинського. Окремий загін цієї експедиції, який очолювала М.В. Малевська, проводив пошуки храму св. Іоакима і Анни на території дитинця міста, а також розвідково досліджував церквища храмів св. Василія та св. Параскеви П'ятниці. В 1982–84 рр. до вивчення пам'яток Володимира в складі експедиції П.О. Раппопорта підключилась Г.О. Пескова. Вона дослідила невідомий храм середини XII ст. по вул. Садовій, а також вела пошуки князівського палацу поруч Успенського собору та

²² Каргер М.К. Вновь открытые памятники Волинского зодчества XII–XIII вв. *Ученые записки ЛГУ*. Ленинград: Изд-во ЛГУ 1958, вып. 252, с. 3-33.

²³ Ковальський В. Потік експонатів. *Слово правди*, 1963, № 78.

²⁴ Кучинко М.М. Раскопки древнего Владимира-Вольинского. *Археологические открытия* (далі – АО) 1975 года. Москва 1976, с. 349-350.

храму на Онуфріївщині²⁵. В 1989 р. М.В. Малевська повернулася до досліджень на дитинці Володимира. Метою її розкопок було повніше вивчення решток мурованого замку середини XIV ст. та подальші пошуки храму-усипальниці св. Іоакима і Анни, які, проте, так і не увінчались успіхом. Розвал Союзу поставив крапку у вивченні пам'яток Володимира та інших міст Волині експедиціями з Ленінграду.

У 1987 р. Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею на громадських засадах розпочала рятівні розкопки на території Окольного города княжого Володимира та розвідки міської округи²⁶. Проте, через відсутність підтримки з боку державних органів ці роботи продовження не мали²⁷.

Вперше завдання комплексного вивчення пам'яток княжого Володимира було поставлене перед Волинською археологічною експедицією Львівського історичного музею, що розпочала широкомасштабні роботи у 1999 р. згідно з грантом ДФФД Міністерства освіти та науки України, отриманим на тему "Сучасний стан вивчення культури Західної Волині X–XV ст. та її роль у формуванні української культури".

У 1999–2000 роках Волинською археологічною експедицією Львівського історичного музею вперше на території міста проведені дослідження широкою площею в ур. Апостольщина. Матеріали цих розкопок в основному передані у фонди Володимир-Волинського історичного музею. З цих знахідок сформована археологічна виставка "Побут середньовічного Володимира", що діє з вересня 1999 р., до її відкриття видано ілюстрований буклет.

²⁵ Пескова А.А. Раскопки памятников архитектуры XII в. во Владимире-Волынском. *АО 1982 года*. Москва: Наука 1984, с. 315-316; Пескова А.А. Раскопки древнерусских памятников на Волини. *АО 1983 года*. Москва: Наука 1985, с. 341-342; Пескова А.А., Раппопорт П.А. Неизвестный памятник волынского зодчества XII в. *Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник. 1986*. Ленинград: Наука 1987, с. 542-546.

²⁶ Терський С.В. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках. *Наукові записки Львівського історичного музею*. Львів 1993, вип. 1, с. 41-67.

²⁷ Терський В.С., Терський С.В. Охоронні дослідження у Володимирі-Волинському. *Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень II-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р.* Луцьк 1988, ч. 2, с. 71-72.

Проте, проведені до сьогодні археологічні дослідження поки ще не дають цілісної картини історичної топографії, етапів розвитку та соціально-економічної і культурної характеристики Володимира княжої доби.

Дані археології доповнюють інформацію з писемних джерел про основні віхи понад тисячолітньої історії Володимира, протягом якої місто переживало періоди піднесення і занепаду. Періодом найбільшого розквіту Володимира можна вважати XI–XIV ст., коли місту підпорядковувалися значні простори України. У 988–1087 рр. місто було столицею Волині та прилеглих з півдня галицьких земель. З виокремленням останніх воно залишилося головним містом Волині, а від початку XIV ст. аж до трагічних подій середини століття – столицею Галицько-Волинської держави. У цей період герб міста – св. Юрій на коні був також і гербом України – Галицько-Волинської держави²⁸.

Свідченням розквіту Володимира є його монументальні будівлі – храми та палаци, як існуючі, так і віднайдені археологами. Про важкі часи розповідають спустошені садиби та цілі квартали міської забудови, рештки яких іноді вдається віднайти під час розкопок.

Ядром топографічної структури княжого Володимира, як і інших давньоукраїнських міст, був князівський замок – дитинець. Він знаходився на правому березі р. Луга, де в неї впадає притока р. Смоч (рис. 1).

Як відзначав дослідник оборонної архітектури П.О. Раппопорт, дитинець міста (ур. Замок) є добре збереженим зразком ранньосередньовічного городища, віднесеного ним до т.зв. "волинського типу". Городище розташоване посеред рівнинної місцевості, його майданчик лежить на 7 м вище заболоченої заплави, що прилягає до дитинця з півдня, і на 4 м вище майданчика, що знаходиться північніше (окольного города). Західна і східна сторони дитинця прямолінійні, південна сторона складається з двох прямих відрізків і поєднується з західної та східної сторони під прямим кутом. Округлі обриси має лише північна сторона. Потужні вали піднімаються над майданчиком в північній частині дитинця на 6 м, а в південній на 8 м. Розміри майданчика трохи більше 150 м в

²⁸ Грушевський М. *Історія України-Руси* /в 11 т., 12 кн. Київ 1992 [1905], т. 2, с. 376-377.

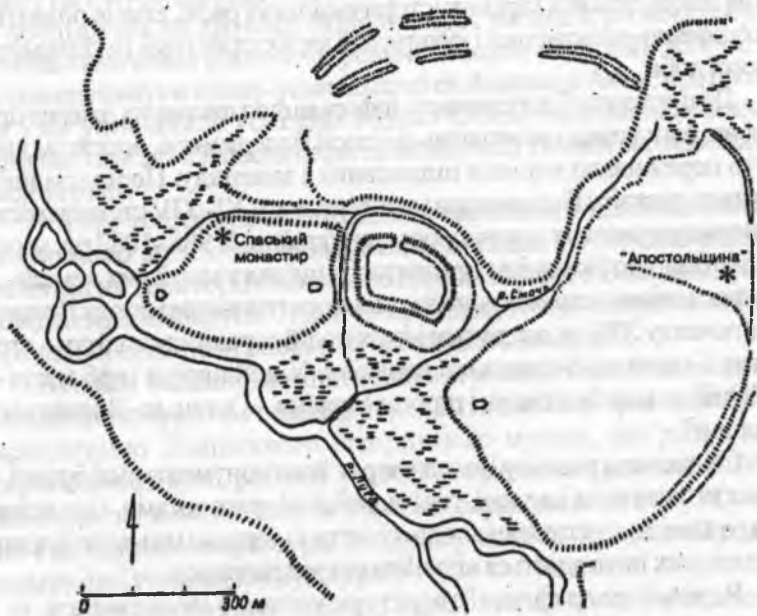

Рис. 1. Схематичний план укріплень дитинця та Окольного города княжого Володимир та місцезнаходження розкопів 1999–2000 рр.

довжину при ширині 80–100 м, тобто складають майже 1,5 га. В'їзд знаходиться з північного боку, але судячи з пониження валу, існував ще додатковий невеликий прохід з південного боку. Низовина, яка відрізує дитинець з півночі і заходу від основної території міста, являє собою, очевидно, заплилий штучний рів, по якому був пущений один з рукавів Смочи²⁹.

На початку XIII ст. у цих укріпленнях дитинця була “дыра градна” – підземний хід-потерна, якою “піп Юрій” виніс з міста малолітнього князя Василька³⁰.

²⁹ Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Ленинград 1967, № 140, с. 67–71.

³⁰ ПСРЛ, т. 2, 1908, стб. 719.

Окрім князівського палацу, на дитинці існував князівський храм. Під 1291 р. у Галицько-Волинському літописі йдеться про спорудження князем Мстиславом Даниловичем кам'яної гробниці “над гробом бабы своей Романовой” – княгині Анни, яка була освячена в ім'я св. Іоакима та Анни³¹. У люстрації Володимирського замку 1545 р. та 1552 р., цей, на думку дослідників³², храм-усипальниця, неодноразово згадується, як “церква св. Іоакима и Анны што в замку Володимирском”³³. Багаторічні пошуки експедиції під керівництвом М.В. Малевської дали лише окремі сліди монументальної храмової споруди на дитинці. Тому з'явилася версія ММ. Кучінка, про тотожність згаданого храму-усипальниці з існуючою церквою св. Василя, підтриману іншими дослідниками³⁴.

Короткочасне захоплення Володимира Казимиром III у 1366–1370 рр. поклато початок ґрунтовній перебудові укріплень. Замість дерев'яного замку розпочалося будівництво цегляного. “Багато волів, – пише хроніст, – протягом двох років звозили потрібні матеріали для будівлі, де працювало 300 робітників”³⁵. Керував роботами Вацлав з Тенчина. Проте закінчити будівництво замку завадила смерть короля і наступне повернення міста до складу держави князя Любарта. Очевидно, тоді недобудовані кам'яні укріплення замку були знесені.

Археологічними дослідженнями під керівництвом М.В. Малевської у 1989 р. було встановлено, що цегляний замок повторював контури дитинця. У північно-західному куті розкопано фундаменти однієї з веж³⁶.

У 1445 р. Володимирський замок був докорінно відбудований у дереві на кошти короля Казимира Ягелоновича. Він отримав п'ять

³¹ ПСРЛ, т. 2, 1908, стб. 937–938.

³² Каргер М.К. Вновь открытые памятники Волинского зодчества XII–XIII вв., с. 11.

³³ Памятники изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. Киев 1859, т. 4, отд. 2, 567 с.

³⁴ Махновець Л. Коментарі. *Літопис Руський за Іпатіївським списком*. Київ: Дніпро, 1989, с. 452; Петрович В. В. *Історична топографія міста Володимира X–XVIII ст.* Автореферат на здобуття ступеня к. і. н. Львів 2003, с. 10.

³⁵ Цит за.: Galicki V. *Włodzimierz*. Łuck, 1939, s. 38.

³⁶ Малевская М.В. Архитектурно-археологические исследования на Волини. *АО 1982 года*. Москва 1984, с. 291.

веж: Воротну, шириною 5 сажень, наліво від входу – вежу князя Коширського, далі Міську вежу, Земську та Владичу. Всього замкові стіни включали 71 городню (прямокутний зруб, який міг засипатися землею, або використовуватися для зберігання домашнього скарбу чи провіанту під час облоги).

Дитинець знаходився в оточенні т. зв. окольного города, що був власне містом, населеним вільними городянами – “містичі Русь і Німці”. Вже наприкінці XIII ст. міська громада Володимира, перша серед українських міст, отримала Магдебурзьке право³⁷.

Первісне ядро Окольного города – т. зв. пригородок мав безпосередньо прилягати до укріплень дитинця. На місце його розташування посередньо вказують споруди Успенського собору та храму на вул. Садовій. Вперше підтвердити це припущення вдалося автору, коли його розкопками у 1999 р. вздовж краю пагорба поруч решток Спаського монастиря було виявлено глиняний вал-платформу рубежу X–XI ст.³⁸

Таким чином, пригородок, пізніше місто бояр та заможних міщан знаходився в межах острова, який утворює рукав р. Смочі (рис. 1). Очевидно, він охоплював територію прилеглих до дитинця із заходу пагорбів, площею 8 га. Це була здавна освоєна територія, про що свідчать декілька культурних горизонтів із спорудами X ст. досліджені під валом-платформою у 1999 р. на пагорбі по вул. Сокальській.

Відома сьогодні по залишках валів система укріплень Окольного города-середмістя Володимира площею 66 га, що охоплювала також лівий берег р. Смочі, була споруджена, поза сумнівом, у період найбільшого розквіту міста – у другій половині XIII–XIV ст. (рис. 1).

Неодноразово відзначалося, що Володимир у XII–XIII ст. мав надзвичайно потужну систему укріплень. Як свідчення цього наводилися літописні згадки: під 1231 р., коли Володимир облягав угорський король³⁹ та під 1261 р., коли за наказом монгольського

³⁷ Грушевський М. *Історія України-Руси*. В 11 т., 12 кн., т. 2, с. 377.

³⁸ Терський С.В. Окольний город княжого Володимира (за даними археологічних досліджень 1999 р.). *Галицько-Волинська держава: матеріали і дослідження*. Львів 1999, с. 48-54; Терський С.В. Проблеми історичної топографії Володимира-Волинського. *Сучасні проблеми археології*, Київ 2002, с. 225-227.

³⁹ *ПСРЛ*, т. 2, 1908, стб. 765.

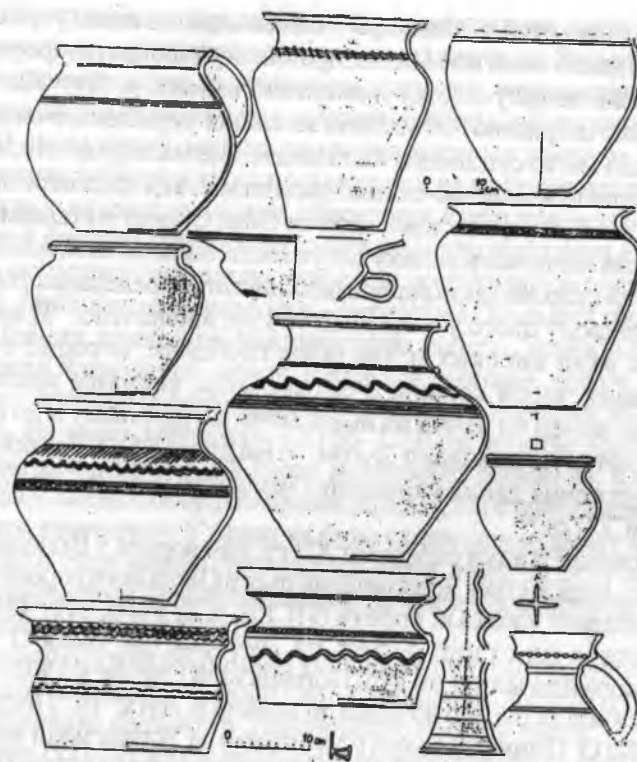

Рис. 2. Ур. Апостольщина, розкопки 1999 р. Вибірка гончарного посуду XIV ст. з розкопок палацу вельможі. Мал. С. Терського.

полководця Бурундая руським князям довелося самим знищувати фортеці. Виявилось, що укріплення Володимира неможливо швидко “розметати” через їх “величність”, тобто через їх величину⁴⁰.

Вже на початку 1960-х рр., від колись потужної системи укріплень зберігались лише досипані у XIX ст. вали дитинця та невеликі рештки північної ділянки валів і ровів Окольного міста. Співставляючи ці збережені рештки давніх оборонних споруд з планами міста, знятими наприкінці XVIII і в першій половині XIX ст., П.О. Раппопорт зробив спробу відновити в загальних рисах схему

⁴⁰ *ПСРЛ*, т. 2, 1908, стб. 849.

укріплень давнього Володимира⁴¹. Він вважав що лінію укріплень другою. В плані вона має майже правильну півокруглу форму та оточує дуже велику площу довжиною вздовж р. Луг 1000 м і найбільшою шириною 800 м. Лінія земляних укріплень, очевидно, охоплювала місто суцільним півкільцем, і не мала розривів; лише на одній ділянці в північно-східній частині міста ця лінія перетинала “болото Смоч”, і тут, можливо, валів не було. Судячи із старовинних планів, вали міста мали велику потужність, а з північної, найбільш заболоченої сторони проходили навіть дві лінії паралельних ровів та валів. З приводу цього у люстрації 1545 р. відзначено: “И видели есмо два вали високих и два рови глубоких, которие суть с стародавних часов копаны и справованы, великим коштом и накладом, почен од речки на имя Смочи аж до ставку и до речки великое, которую называют Лугом”⁴². На думку П. О. Раппопорта, час спорудження даних укріплень Окольного города – не пізніше середини XII ст.⁴³

Літописні згадки середини XII ст. про ворота у Володимирі, очевидно, відносяться до укріплень цього Окольного города⁴⁴. Під 1157 р. згадані Київські ворота (ПСРЛ, т. 2, 1908, стб. 486), які знаходилися на старій дорозі на Лучеськ (за часів О. Цинкаловського при млині по вул. Поплавській), де ще у 1930-і роки зберігався вал та рів, що доходив до долини р. Луга⁴⁵ та “Гридшині” ворота, які О. Цинкаловський розміщував на Устилузькій вулиці⁴⁶.

Третя міська брама – П’ятницька знаходилася на виїзді з міста в сторону Любомля та Берестя. На місці сусідньої П’ятницької церкви з початку XX століття стоїть кам’яний обеліск.

Про потужність північної лінії укріплень Окольного города свідчать спостереження, проведені у 1987 р. в котловані під житловий будинок по вул. Князя Василька (К. Маркса), 12, де було зафіксовано рештки першого оборонного рову, засипаного сміттям із невеликим скарбом середини XVIII ст. Таким чином смуга земляних укріплень (1-ий вал+рів, 2-ий вал+рів) тут сягала ширини до 80 м.

⁴¹ Раппопорт П. А. *Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв.*, с. 67–71.

⁴² Jablonowski A. *Ziemia Wołyńska w połowie XVI wieku. Źródła dziejowe*. Warszawa 1877, t. 6, s. 16.

⁴³ Раппопорт П. А. *Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв.*, с. 71.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Synkałowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*, s. 167–168.

⁴⁶ Там само, s. 168.

Топографічно територія міста в межах цих валів ділиться р. Смочою на дві частини: західну та східну (т. зв. Засмоччя). При чому головні складові частини міста: дитинець, резиденція єпископа, ринкова площа знаходяться у найдавнішій Західній частині.

В свою чергу західна та східна частини міста за віком та значенням забудови чітко поділяються на прирічкову полосу та територію вздовж зовнішніх оборонних укріплень середмістя. У західній частині прирічкова смуга виразно відділена від решти берегової тераси природним рельєфом: вже згаданим рукавом ріки Смочі, який омивав пригородок – первісний Окольний город XI ст.

Певних даних про найдавніший, мабуть, дерев’яний храм Пресвятої Богородиці немає. Існуючий сьогодні, поруч з валами дитинця, цегляний кафедральний собор Успіння Богородиці, збудований, мабуть, на місці давнішого у 1156–1160 рр. князем Мстиславом Ізяславичем. Взірцем для нього послужила церква св. Кирила та Методія у Києві. Собор розмірами 20,6х34,5 м є найбільшим серед пам’яток свого типу. У храмі не було сходів для підйому на хори і потрапити туди можна було тільки через двері на другому ярусі зовнішньої стіни; очевидно, собор був безпосередньо зв’язаний переходами з князівським палацом.

Собор служив родинною усипальницею Мстиславичів і мав символізувати центр їх володінь. Як свідчать літописи тут мали бути поховані фундатор Успенського собору князь Мстислав Ізяславич (†1170), князь белзький Всеволод Мстиславич (†1195), Василько Романович (†1269), Володимир Василькович (†1288). Саме тут мав бути похований Роман Мстиславич (за Лаврентіївським літописом князя, що поліг під Завихвостом, поховали у Богородичному соборі в Галичі, проте, на думку дослідника цього собору Я. Пастернака та історика Т. Коструби, князя в Галичі не ховали⁴⁷). Цю здогадку підтверджує польський історик XV ст. Ян Длугош⁴⁸, подаючи її за втраченим, але набагато ближчим для нас

⁴⁷ Згаданий у літописі під 1044 р., у зв’язку з похованням князів Ярополка і Олега храм Пресвятої Богородиці знаходився у Києві, а не у Володимирі, як думав П. Раппопорт (див. його статтю “Мстиславов храм во Владимире-Волыньском”).

⁴⁸ Пастернак Я. *Старий Галич: Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр.* Івано-Франківськ 1998 (Краків-Львів 1944), с. 176; Коструба Т. Де поховано князя Романа Мстиславовича? *Лімонус Червоної Калини*, 1938, ч. 1, с. 11.

⁴⁹ Długosz J. *Dzieła wszystkie /wydane A. Przedzieckim*. Kraków 1873, t. 7 (Libri 11), s. 175.

Перемиським літописом: “Тіло князя Романа, що вже було за наказом князя Лестька похоронено в Сандомирі, викопали руські бояри після звільнення бранців, узятих у поляків; вони викупили (тіло) у Лестька, польського князя за тисячу талантів срібла й завезли до Володимира”. Політична ситуація навколо князя Романа цілком підтверджує цей здогад: галицькі бояри не любили його, оскільки він прагнув зменшити їх права. Волинських же бояр він навпаки підніс⁴⁹. З наступних галицько-волинських королів у Володимирі з великою ймовірністю був похований Юрій Львович⁵⁰.

Поруч з собором зберігся комплекс оборонних стін XV–XVII ст. та палац єпископа XV ст. Вочевидь, єпископська резиденція на цьому місці перебувала від моменту заснування єпископії у 992 р.

Під час захоплення Володимира татарами у 1491 р. собор був пограбований та пошкоджений. Однак вже у 1494 р. храм відновили. Вважається, що саме тоді навколо храму було зведено “владичий замочок”.

300 м західніше Успенського собору у середині XII ст. було збудовано цегляний храм невідомого імені, що був, мабуть, парафіяльним⁵¹.

Ринковий майдан – економічне “серце” міста – центр подолу знаходився поруч дитинця, на понижених ділянках правого берега р. Смочі. Враховуючи систему планування, за якою торжище мало б розташовуватися поряд з воротами замку, можемо припустити його формування ще близько рубежу X–XI ст. Головним храмом тут була дерев’яна Введенська церква, на кладовищі якої за воєнного атеїста М. Хруцова місцева влада розмістила гуртожиток.

Володимирський поділ – основний торгово-ремісничий район міста, судячи із випадкових знахідок дерев’яних предметів, будівель та настилів доріг, охоплював всю заболочену долину р. Смочі поруч

⁴⁹ Коструба Т. *Де похоронено князя Романа Мстиславовича?*, с. 11. Щоправда, існує думка, що Роман був похований не у соборі, а в якійсь монастирській церкві, де пізніше було поховано його дружину (див.: Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Biblioteka Genealogiczna*, т. 6. Poznań; Wrocław 2002, s. 28).

⁵⁰ Пастернак Я. *Старий Галич: Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр.*, с. 176.

⁵¹ Пескова А. А., Раппопорт П. А. Неизвестный памятник волинского зодчества XII в. *Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник. 1986*. Ленинград 1987, с. 542–546.

її гирла та правий берег заплави р. Луги. До нього належав храм невідомого імені середини XII ст., досліджений М. К. Каргером на лівому березі р. Смочі.

Особливостями культурного шару тут є велика зволоженість ґрунтів, які сприяють консервації органіки: дерева, шкіри, тканини. Під час земляних робіт у 1986 р. на березі р. Смочі навпроти дитинця було зафіксовано рештки вимощеної деревом дороги, продовженням якої був т. зв. “княжий” шлях, що провадив від устя р. Смочі до Зимного – дотепер від нього збереглися окремі ділянки земляного насипу у заплаві р. Луги.

Східна частина Великого Окольного города (Засмоччя) репрезентована урочищами з давніми церквими: Михайлівщина, що над р. Лугом та Апостольщина – відділеним з півдня Луцьким трактом. З люстрацій міста XVI ст. та планів кінця XVIII–XIX ст. стає очевидним, що Засмоччя за нової доби не входило до основної заселеної частини міста. Винятком були прирічкові смуги вздовж луцького тракту.

Найдавнішим з відомих у цій частині міста храмів була вже згадана тринавна церква, досліджена М. К. Каргером у 1956 р. на лівому березі р. Смочі. Вона була споруджена, очевидно, слідом за Успенським собором. Цей храм зазнав значних руйнувань у середині XIII ст., після чого не був відбудований. Його замінив значно менший храм св. Василія (внутрішній діаметр церкви по осі північ–південь складає лише 8,1 м), споруджений за архітектурними паралелями близько 1290 р. (На цій підставі професори Л. Махновець та М. Кучинко вважали його літописною усипальницею св. Іоакима та Анни).

Східніше храму св. Василія з 1260-х рр. існував комплекс цегляних споруд монастиря св. Михайла, згаданий двічі у літописі під 1268 р. у зв’язку з перебуванням у Володимирі литовського князя Войшелка та наступним його вбивством князем Левом і похованням у “во церкви святого Михайла Великаго”⁵².

Церква св. Михайла являла собою круглу споруду-ротонду діаметром близько 20 м з трьома апсидами-нішами у східній стіні. Всередині ротонди розташовувались по колу чотири круглих та чотири шестигранних колони, які чергувались і утворювали внутрішню

⁵² ПСРЛ, т. 2, 1908, стб. 868.

колону, що, напевно, підтримувала купол. Круговий обхід був, очевидно, нижче центральної частини. Церкву прикрашав фресковий розпис. Фахівці вважають такий тип будівлі унікальним для всієї давньоукраїнської архітектури. Поруч храму було досліджено прямокутну цивільну будівлю розмірами приблизно 9х6 м, що можливо була, палацом князя Войшелка⁵³.

Друга половина XIII ст. була періодом розквіту волинської економіки та архітектури. Саме тоді в місті постало багато визначних будівель, рештки яких ще остаточно не знищені сучасними забудовниками і можуть бути досліджені археологічно.

Характерною особливістю будівництва цього періоду є використання замість плінфи брускової цегли. Ця ознака вважається доказом участі у будівництві майстрів з південно-східної Польщі, де незадовго до того розпочалось будівництво з брускової цегли в техніці так званої вендської кладки, під час якої в кожному ряді чергуються два ложка і один тичок⁵⁴.

Північно-східний район Великого Окольного города – ур. Апостольщина – за даними археологічних розкопок 1999 р., що охопили площу близько 600 кв.м., був досить активно заселений лише два періоди: протягом X та XIII–XIV ст.⁵⁵ Ця обставина є головним аргументом у перегляді сформованих П. Раппопортом уявлень про межі Володимира у XII–XIII ст.

Давня назва урочища збереглась завдяки колишньому власнику цієї ділянки міста П. Нітецькому, дідові О. Цинкаловського. Виходячи із згадки про церкву св. Апостолів у Добриловому Євангелії 1164 р., ймовірно, створеному у Володимирі⁵⁶, припускаємо існування в цьому районі однойменного парафіяльного храму у XII–XIV ст. Підтвердженням цього є численні фрагменти різноформатних майолікових та рельєфних керамічних плиток до підлоги,

⁵³ Див. Антипов И. В. Комплекс каменных зданий Михайловского монастыря в городе Владимире-Вольинском. *Средневековая архитектура и монументальное искусство. Раппопортовские чтения. Тезисы докладов.* Санкт-Петербург 1999, с. 84–87.

⁵⁴ Раппопорт П. А. *Древнерусская архитектура.* Санкт-Петербург. 1993, с. 112.

⁵⁵ Терський С. В. Дослідження у Володимирі та Зимно. *Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.* Київ 2002, с. 78–80.

⁵⁶ Запаско Я. П. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга.* Львів 1995, с. 194.

зібраних під час розкопок 1999–2000 рр. Поруч східної лінії укріплень Великого Окольного города традиція розміщує храм св. Юрія.

Археологічні джерела стверджують, що протягом всього періоду існування Володимира як столиці Волині, його оточувала розвинута поселенська агломерація, зосереджена переважно в долині р. Луги. Найбільші поселення-посади розташовувалися відразу за укріпленнями Окольного города. На це вказує існування у XVI–XVII ст. парафіяльних храмів св. Іллі, св. Миколи, св. Івана Хрестителя та св. Івана Богослова на островах у долині Смочі та Луги, св. Прокопія на Заріччі. Поряд з багатьма селами ця агломерація включала князівські (Зимно) та боярські двори, монастирі (св. Апостолів та св. Федора (вже згадуване ур. Стара катедра) – вище по течії, св. Онуфрія на острові Велесівщина, Зимнівський Успенський та Чесного Хреста – вниз по течії).

Найбільше даних про матеріальну культуру княжого міста дають розкопки 1999–2000 рр. в ур. Апостольщина (рис. 2).

Розкрита тут садиба багатого купця або боярина середини XIV ст., що знаходилася на березі болота Озеро, окрім будинку-резиденції власника з глибоким льохом (5,5х5,4 м), мала не менше восьми ям-льохів об'ємом 4–6 м, обладнаних дерев'яною обшивкою та зрубною надбудовою з входовим коридором на поверхні. Дві напівземлянкові, очевидно, господарські споруди служили для обслуговування потреб цього великого зернового складу.

Можливо, садиба згоріла у середині століття, в час тривалої та виснажливої боротьби за місто між Королівством та Великим князівством. Після пожежі населення, очевидно, покинуло не лише цю садибу але й увесь район Засмоччя. Систематична міська забудова на цій території не відновлювалась аж до XIX–XX ст.

Розкопки 1999–2000 рр. в ур. Апостольщина дали можливість наочно представити економічну сторону життя давньої столиці. Так, виявлення великих ям – зернових складів розкриває економічну роль згаданого житлово-господарського комплексу XIV ст.

Вияснити ймовірну особу власника садиби також дозволяє повідомлення люстрації 1552 р. про присілок “Гумнищів на передместі, где гумно господарское бывало і дворец”⁵⁷. Відомо, що гуменник – княжий слуга, який збирав збіжжя для володимир-

⁵⁷ Baliński M., Lipiński T. *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym.* Warszawa 1845, t. 2, s. 524.

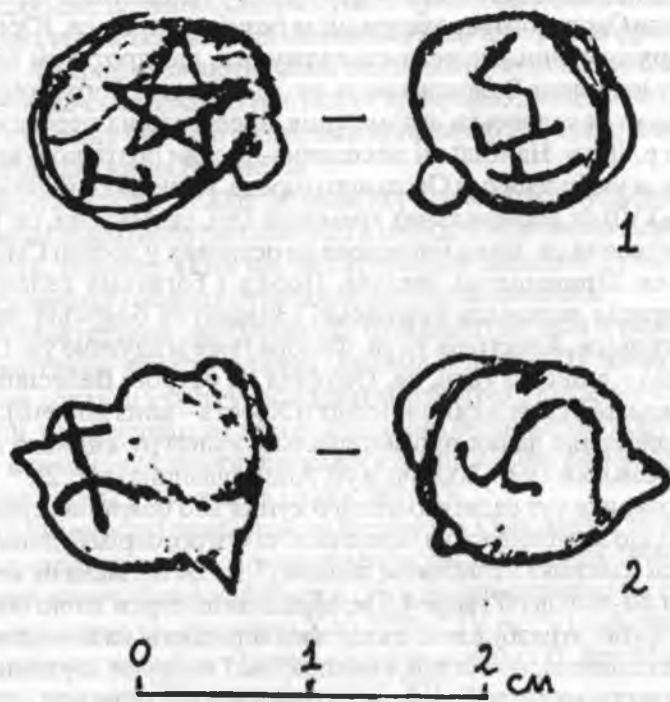

Рис. 3. Свинцеві товарні пломби XII–XIII ст. з території міста.
Мал. С. Терського

ського замку (в українських грамотах XV ст. так називався боярський чин⁵⁸).

Від перших століть свого існування Володимир був визначним торговим центром на Заході України-Русі. Доказом цього є численні та різночасові знахідки предметів імпорту, а також свинцеві товарні пломби дрогичинського типу (рис. 3).

У XIV–XVII ст. через Володимир у західні країни вивозилася значна кількість сільськогосподарських продуктів (мед, віск, риба, хліб, худоба, шкіра, смола та ін.).

Значною, без сумніву, була роль Володимира у вивозі хліба до Причорноморських портів (наприклад, через Хаджибей, що широко

⁵⁸ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Київ 1977, т. 1, с. 269.

практикувалося при Вітовті). Так, ще у XVI ст. Володимир залишався одним з основних центрів хліботоргівлі на Волині⁵⁹. Устилуг був хлібною пристанню України, через яку по р. Західний Буг хліб вивозився у Гданськ (Данциг) – основний центр хліботоргівлі у Прибалтиці⁶⁰.

Вже з другої половини XIII ст. волинські міста активно включаються у міжнародну торгівлю⁶¹. Характерним прикладом широких міжнародних зв'язків західноволинських міст того часу є літописна згадка за 1288 р., в якій серед населення Володимира перераховуються німці, новгородці, італійці (сурожці – мешканці генуезької колонії Судак (Сурож) у Криму) та “жиди”. Новгородці та німці були представниками Прибалтики та Центральної Європи; єврейське населення середньовічного міста цього часу вело, як правило, торгівлю східними товарами, володіючи необхідними знаннями та зв'язками. Під сурожцями слід розуміти не тільки вихідців із Сурожа і Криму, а взагалі вихідців італійських чорноморських колоній. Цілком ймовірно, що серед них були також греки, караїми, вірмени та інші представники населення Північного Причорномор'я.

Торговий двір “латинських” купців у Володимирі був досить значним. Тут німецькі купці входили в число “местичей” – бюргерів, як це видно з грамоти 1324 р.⁶² Відомий випадок, коли багатий німецький купець Марколт давав обід в честь волинського князя Василька⁶³.

Найбільш тісні зв'язки Володимир підтримував з ганзейськими містами Південно-Східної Прибалтики, особливо з Торунем, який у той час був провідним центром ремесла й торгівлі держави тевтонського ордену в Пруссії.

Велику роль у торгівлі зі сходом відігравали вірмени, які не пізніше першої половини XIV ст. утворили свою колонію у Володимирі.

Східну торгівлю Володимира наочно ілюструють знахідки тарної кераміки: амфор, дзбанів, в яких перевозили вино та олію і

⁵⁹ Верзилов А. *Очерки торговли Южной Руси (1480–1569)*, Чернигов 1898, с. 47, 76.

⁶⁰ Там само, с. 77.

⁶¹ Weymann S. *Clā i drogi gandlowe w Polsce piastowskiej*. Poznań 1938, s. 28.

⁶² *Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина*. Київ: Наукова думка 1990, с. 17–18.

⁶³ Толочко П. П. *Древнерусский феодальный город*. Київ 1989, с. 135.

сувенірної – своєрідно орнаментованих тарілок та чаш, якими прикрашалися кімнати⁶⁴.

Важливим елементом матеріальної культури міста є військова справа, яка у Володимирі мала високий розвиток. Піхота із міщан – “гражані пішци”, згадана під час подій 1259 р., зуміла відбити наступ на Володимир монгольського війська на чолі з Куремсою⁶⁵.

Про стан розвитку військової справи свідчать знахідки мечів, бронзових булав та багатьох сокир різного призначення, випадково зібраних під час земляних робіт на території середмістя. Вони зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого та місцевого історичного музею (рис. 4).

Знайомство з монголо-татарським озброєнням мало значний вплив на військову справу Галицько-Волинської держави. Відомо, що

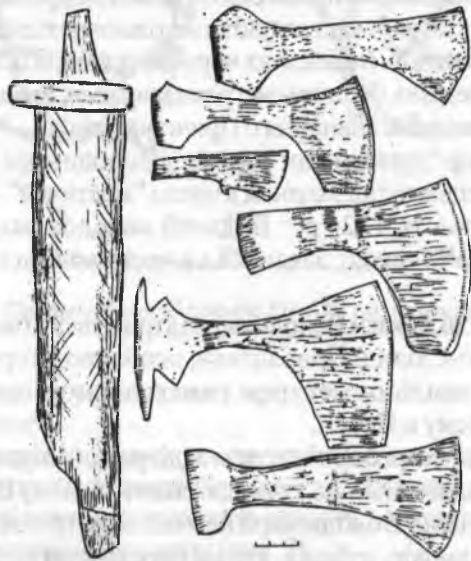

Рис. 4: Зброя X–XV ст. з території Володимира (випадкові знахідки із збірки Володимирського історичного музею). Мал. С. Терського.

⁶⁴ Терський С.В. Галицько-Волинська Держава та Схід (за археологічними збірками Львівського історичного музею). *ІЗ ЛІМ*. Львів 2000, вип. 9, с. 179–201; Терський С.В. *Археологія доби Галицько-Волинської Держави*. Львів 2002, 108 с.

⁶⁵ *ПСРЛ*, т. 2, 1908, стб. 840.

князь Данило Романович зумів використати те з їх військового спорядження, що на його думку найкраще підходило для боротьби з ворогом⁶⁶. Так, під час одного його закордонного походу “немци же дивяшеся оружью татарському”⁶⁷.

До типів озброєння, які розвинулися на основі східних зразків можна віднести тип сокир – черенкових з плоским лезом – прототипів пізніших бердишів⁶⁸. До такого типу сокир відносяться дві бойові сокири, знайдені в середмісті. Вони виготовлялися з сталльної пластини товщиною до 1 см, закріплювалися на деревку за допомогою зігнутого в одній площині під прямим кутом черенка.

Вістря стріл походять з ур. Апостольщина, з середмістя та з дитинця. Так звані “зрізні” (рис. 5: 7), використовувалися переважно для боротьби з кіннотою. Таке ж призначення мали дволезі стріли, запозичені у військ Батия. Арбалетні “болти” використовувалися проти важкоозброєних воїнів (рис. 5: 5, 6, 8). У XIV ст. втульчаті болти витісняють черенкові⁶⁹.

Частими знахідками на території міста є спорядження вершника та верхового коня. Це, насамперед, фрагменти острог XIII–XIV ст. з чотиригранним шипом і зіркою та стремено куполовидної форми з відломаною підніжкою, скребниця, які зібрані в ур. Апостольщина (рис. 6).

Про своєрідну духовну культуру міста у ранньосередньовічну добу свідчить низка знахідок. Зокрема, це писала, або стилі (від лат. *stilus*), які виготовлялися часто у вигляді бронзового стержня, один кінець якого був загострений, а інший завершувався лопаткою. За допомогою стилуса та дерев’яних дощок – цер, на які накладався тонкий шар воску, навчали писемності. По дощці писали за допомогою загострених стрижнів, а лопаткою затирали зроблені помилки. Подібними стрижнями за звичкою користувалися також для писання на березовій корі, яка була дешевим замінником

⁶⁶ Пашуто В. Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Москва 1950, с. 188.

⁶⁷ *ПСРЛ*, т. 2, 1908, стб. 814.

⁶⁸ Шеломенцев-Терський С. В. *Лучеськ X–XV ст.* Дисертація на здобуття наукового ступеня к. і. н. Київ 1999, с. 119.

⁶⁹ Кирпичников А. Н. *Военное дело на Руси в XIII–XV вв.* Ленинград 1976, с. 29.

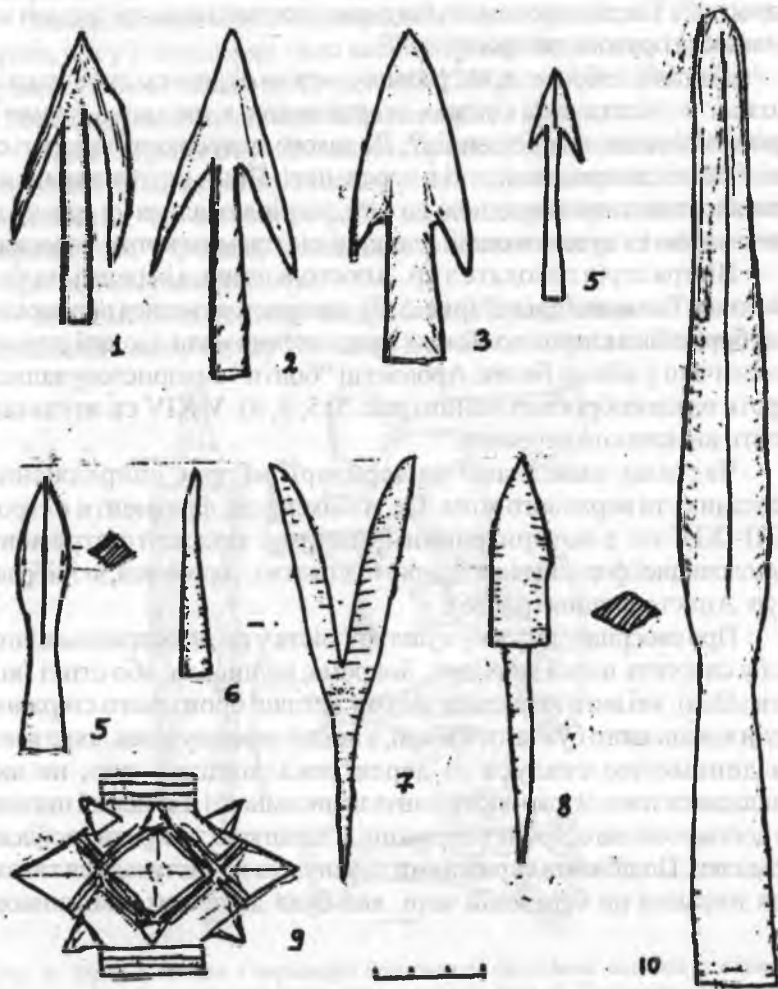

Рис. 5: Залізні вістря стріл та бронзова булава X–XIV ст. з території Володимиря. Мал. С. Терського.

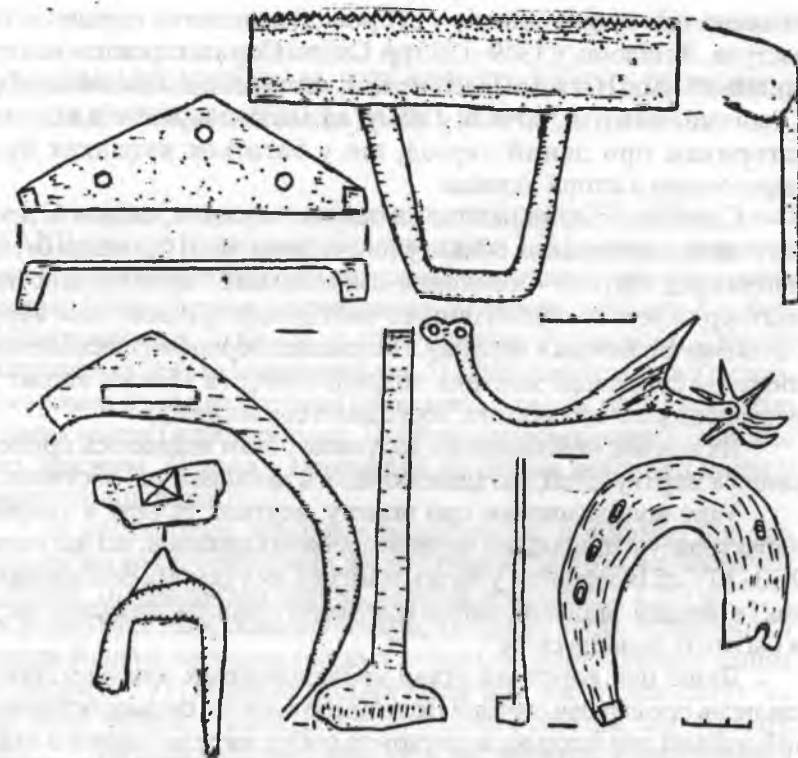

Рис. 6: Предмети спорядження війни із заповнення "боярської" резиденції в ур. Апостольщина (розкопки 1999–2000 рр.). Мал. С. Терського

дорогого пергаменту, а часто писали по стінах та штукатурці монументальних споруд.

Свідченням державного діловодства у Володимирі є знахідки свинцевих підвісних печаток, що належали князям та єпископам.

Християнство не відразу витіснило первісні вірування. Це був довгий і тривалий процес, який в основному закінчився у XIV ст.

Доказом цього та трагедії, яку пережив у цей час Володимир, є знахідки в одному з будинків XIII–XIV ст., досліджених в ур. Апостольщина. Покидаючи будинок мешканці не випадково залишили на долівці, засипаній зерном, два кінські черепи без нижніх щелеп, орієнтовані по одній лінії (захід–схід) та повернуті очима на захід. Тут же, у спеціальній ямі, що послужила піччю, було частково

спалено тіла двох підлітків у супроводі невеликих горщиків та заступу. Як відомо, у 1349–1350 рр. Східна Європа пережила важку епідемію чуми. Наслідки цих потрясінь континентального масштабу і сьогодні помітні, хоча б у тому, як мало документів відомо історикам про даний період, що у багатьох випадках був переломним в історії України.

Спалення тіл, здійснене за певним обрядом, свідчить про існування язичницьких общин у тогочасному місті (це могли бути, наприклад, пруси). Обрядовий язичницький характер дійства підтверджується аналогічними знахідками з інших пам'яток Галицько-Волинської держави. Наприклад, обрядові тілоспалення людей у супроводі залізних знарядь праці та збіжжя відомі з розкопок культових вогнищ Збруцького святилища⁷⁰.

Як відомо, найціннішим дарунком богам вважалось принесення в жертву дітей, що здійснювалось за найважчих обставин.

Уяву володимирчан про помсту мертвих та віру в упирів характеризують знахідки черепів пробитих цвяхами, які датують XIII–XIV ст. Їх знайдено у багатьох місцях, як у самому Володимирі, так і в околиці. Згаданий звичай помічений протягом тривалого часу в багатьох народів світу⁷¹.

Лише цей короткий огляд найважливіших археологічних свідчень про середньовічний Володимир показує, скільки безцінної інформації про історію, культуру та побут жителів одного з найдавніших міст України протягом більше, ніж тисячолітнього періоду існування має Володимирська земля. Тому нема необхідності доводити, що без попереднього ретельного дослідження кожного квадратного метра давньої міської забудови не можна руйнувати культурну спадщину, закодовану в товщах культурних відкладень.

⁷⁰ Тимошук Б.О. Язичницькі святилища Галицької Русі. *Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя відкриття Збручанського "Святовіда")*. Матеріали наукової конференції (сміт Гримайлів, Тернопільщина, 8–9 жовтня 1998 р.). Львів 1998, с. 44.

⁷¹ Липе Ю. *Происхождение вещей. Из истории культуры человечества*. Москва 1954, с. 387.

ГАЛИЦЬКІ БІЛОКАМ'ЯНІ ХРЕСТОБАННІ ЦЕРКВИ ВІД КНЯЗЯ ВОЛОДАРА ДО КОРОЛЯ ДАНИЛА

Серед пам'яток галицької архітектурної школи XII–XIII ст.* (далі – ГАШ) домінує група хрестобанних церков**. На сьогодні виявлено рештки дев'яти витворів ГАШ, що відповідають цьому типу сакральних споруд. Шість церков локалізовано на терені давнього Галича: 1) Пантелеймона, 2) Спаса на горі Карпиця, 3) під лісом Діброва (Кирилівська?), 4) на Цвинтариськах, 5) Успенський собор в Крилосі, 6) мурована церква на Царинці (Іванівська?). Три пам'ятки досліджено в інших містах Галицької землі: 7) церква невідомої назви у Василеві над Дністром, 8) Івана у Перемишлі, 9) церква невідомої назви у Звенигороді на Білці (Лл.1).

За писемними згадками розпізнаємо принаймі ще два білокам'яні хрестобанні храми, зведені князем Данилом Романовичем у Холмі: 10) Іванівська церква, вперше згадана під 1253 р.: "... І споруда її була така: склепінь чотири; з кожного вугла – склепіння, і стояли вони на чотирьох головах людських, вирізьблених одним умільцем ..." ¹; 11) Церква Козьми і Дем'яна, рік згадки 1237: "... має вона чотири стовпи, витесані з цілого каменя, що держать верх ..." ². На жаль, обидві ці пам'ятки, як, зрештою й інші відомі з літопису храми, споруджені Данилом Романовичем у Холмі (церква Успіння Богородиці³, церква святої Трійці⁴), дотепер не локалізовано.

* Під поняттям "Галицька архітектурна школа XII–XIII століть" автор розуміє групу білокам'яних та дерев'яних пам'яток монументального будівництва, які були споруджені на території Галицької та частково Волинської земель протягом вказаного періоду.

** Хрестобанні церкви – триапсидні тринавні споруди, де в перетині поздовжньої та поперечної головних нав утворюється підбаний квадрат, який спирається на стовпи або колони так, що стіни цих нав поставлені на арки, вивільняючи квадратний або прямокутний у плані внутрішній простір. Споруди завершує одна баня на високому барабані.

¹ *Літопис Руський* (у перекладі Л.Махновця). Київ: Дніпро, 1989, с.418.

² *Літопис Руський* ..., с.419.

³ *Літопис Руський*..., с.420.

⁴ *Літопис Руський* ..., с.418.